

Проф. П. КЛЕПАЦЬКИЙ
(Полтава).

ГОСПОДАРСТВО ДИКАНСЬКОГО МАЄТКУ КОЧУБЕЇВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ В.

Серед скарбів величезної наукової ваги, що переховуються в Полтавському Краєвм Архіві, є один, що його досі ніхто не студював, а саме: Диканський Архів Кочубеїв. Новіша частина його за останні 80—85 років, що переховувалася по економіях, загинула разом з ними; але документи давніших часів, од Самойловичевого гетьманування геть аж до 40-х років ХІХ в., збереглися (за незначним винятком). Переважно це матеріал, що характеризує першу чверть (зокрема — перші 12 років) ХІХ в., матеріал надзвичайно цінний, бо в урядових установах такого не може бути, а приватні архіви мало не всі понищено в період громадянської війни; та й сам собою він має величезну вартість. Тільки користуватися цим матеріалом не так-то й легко, бо хоч і є добрий картковий опис, зложений ще за власника Диканського маєтку, так самі документи розташовано й перенумеровано не за ним, а цілком свавільно, отож, напр., звідомлення якогось управителя — в одній шухляді, а додатки до нього за 3—5 шухляд уперед чи назад¹⁾. Маючи на думці в найближчому часі написати докторську дисертацію, ближче зазнайомившись з матеріалами Диканського архіву, автор вирішив використати для цього саме їх, а через те ще з вересня минулого року узявсь систематично розробляти згаданий архів. Инакше кажучи, автор просто, по черзі, за готовою нумерацією, перечитував кожен документ, виписуючи потрібні йому дані до свого зшитка. Отож досі перечитано й використано десятеро шухляд або 1.900 документів, що становить третину всього Диканського (наявного) архіву або дві третини матеріялу, що його можна притягти до даної теми. Можливо, що по-за використаними матеріялами в решті архіву знайдуться й ще яскраві чи характерні для даної доби документи, але автор гадає, що ті документи ледві чи відкриють щось принципово нове супроти того, що вже відомо йому з дослідженої частини архіву. Будь-що-будь, ті новини будуть занотовані в його докторській ди-

¹⁾ Як пояснює Істор. Архів, що нумерацію переведено 1919/20 рр. в порядку охорони, коли ще оригінального опису не було знайдено, а самі документи були в безладі.

сертації; тепер-же автор подає до уваги українському громадянству тільки те, що можна було зачерпнути з десятиох шухляд, котрі він уже переглянув.

Маєток, що за його тут мова, розташований був навколо славнозвісної Диканьки, з дачею (Загрядівською) на Херсонщині (по р. Інгульцю). Різними часами й різними способами придбаній у першій полов. XIX в. він уже складався з сіл: Диканьки, Балясного, Чутівки, Іскрівки, Кочубеївки та їхніх хуторів-виселків (Купріянівка, Свинківка й инш., а на Херсонщині — Загрядівка й Ганнівка). Скільки десятин було в Диканському маєткові, за те ми не маємо точних відомостей: будь-що-будь, навколо Диканьки було не менше, ніж чотири тисячі десятин, а в Загрядівській дачі — по-над 16 тис. дес.¹⁾ Людність-же його року 1801 становила 9.075 душ обох полів, а на 1812 р. її було вже 11.103 душ²⁾. Отже це була магнатська латифундія, що розподілялася на скількись економій (Чутівська, Іскрівська, Кочубеївська, — Диканська, Баляснівська й Загрядівська), з головним управлінням у Диканці; але від р. 1832 Чутівка з Іскрівкою та Кочубеївкою децентралізувалися (Чутівське Вотчинне Управління), так що остаточно вони об'єднувалися вже особою самого власника, що звичайно перебував у Петербурзі. На головноуправителів призначали або з чужинців (англійця Месона, німців Клодта й Клеберга), або з місцевих поміщиків (Сахновського, Котовича), добре ознайомих з сільсько-господарчою справою. Управителі теж часом бували з чужинців (з Прибалтики) — Кріднер, Шренк. А для ближчого догляду за ними запрошували або губернаторів (Баратова, Комстадіуса), або когось з поважних поміщиків (С. М. Кочубея, В. Скаржинського, Джузьківського). Хазяїн платив їм протекцією що-до державних поставок, чинів та орденів, розплачуючись, отже, за приватні послуги державними засобами (як і в інших випадках)³⁾.

Господарство в Диканському маєтку складалося: 1) з експлоатації землі та різних промислових закладів, звязаних з цим, як-от: 2) гуральництво, 3) скотарство, 4) вівчарство, 5) птахівництво, 6) салітрарництво, 7) ткацтво й 8) бджільництво. Додаткові прибутки давали кріпаки під назвами: шлюбних куниць, оброчних, чиншових, поочкових, косовичних і т. инш. Розгляньмо все це по порядку і як найстишше, буди обмежені вузькими рамцями статті. По докладніші відомості відсилаємо читача до нашої майбутньої докторської дисертації.

1. Передовсім — про хліборобство.

За якою системою плодозміни проваджено хліборобство першими десятиріччями XIX в., ми не маємо відомостей: мабуть, що за трипіллям, по старовині. Але вже в двадцятих роках, здається, управитель Котович запровадив плодозміну на 10 і 20 піль, з засівом

¹⁾ Чч. 214, 171.

²⁾ Чч. 987, 143, 148.

³⁾ Чч. 215, 216, 463, 706, 709, 898, 907, 920, 988, 1016, 1653.

льону, гречки, коренеплодів та бобів. Оскільки це поліпшило врожайність диканських ґрунтів, судити важко, бо ця новина не пережила й 20 років, як новий головноуправитель (Касперович) її скасував, отже рішучого ефекту не дочекалися. Новий управитель, починаючи (як завжди це водиться) з критики свого попередника, проти багатопілля виставив такі аргументи: 1) що без угноєння й відпочинку чи з відпочинком на 8-й рік ніяка плодозміна не дасть доброго врожаю; 2) що на відпочинок земля пускається під сіюкіс або після льону, коли вона непридатна до сінокошу, або після гречки, картоплі, бобів, коли вона проростає бур'яном, отже з неї ані зерна, ані хліба; 3) що для заведення багатопілля довелося зайняти частину виснажених селянських ґрунтів та затверділого пустаря, а його важко було підняти плугом, чому й сподіватися в тих місцях на врожай не можна; нарешті, 4) що довгий строк плодозміни перешкоджає своєчасно вжити заходів, якими можна було-б запобігти шкодам від невдалих спроб. Од себе Касперович рекомендував замість багатопілля — трипілля, з засівом після ячменю й вівса клеверу, люцерни та інших трав та угноєнням¹⁾. Мабуть, що Л. В. Кочубей дав на волю новому управителеві робити, що хоче, аби-б тільки не було збитків: од кінця 30-х років ми вже маємо звістку від того-ж-таки Л. В. Кочубея, що „въ Полтавской губернии уже давно съютъ искусственныя луга“²⁾.

Землю орали восьмиволовими плугами. У 20-х роках їх замінено на чотириволові, але (як доповідає управитель) ці плуги „оказались нѣсколько неудобными, потому что весьма немногіе изъ крестьянъ выучатъ порядочно орать съ ними и что, когда поломаются, то почти нѣтъ возможности, по сложности ихъ, починять ихъ здѣсь“. У Чутівці таких плугів було 14, а в 1827 р. тільки одного з них можна було пустити в діло; у Диканці-ж їх закинули зовсім. Щоб обминути ці труднощі, управитель Клеберг виписав з маєтку ки. Репніна (Андріївки) два плуги невідомої для нас системи, тільки простішої конструкції, теж, мабуть, на 4 воли й на зразок їх зробив певну кількість для Чутівської економії. З його слів, такі плуги не тільки вживали по Репнінових економіях, а й „крестьяне весьма стараются имѣть ихъ и большая часть уже снабдилась и работаетъ оными“³⁾. Після оранки поле боронували; як те, так і друге робили панським реманентом⁴⁾. — Про обробіток селянських ґрунтів, окрім вищенаведеного свідчення, можна хіба додати, що граф В. П. Кочубей намагавсь навчити їх орати арокінною „сохою“, як обробляли свої ґрунти селяни в його великоруських маєтках: такі „сохи“ він роздавав безземельним селянам, осаджуючи їх на панській землі⁵⁾.

¹⁾ Ч. 171.

²⁾ Ч. 412.

³⁾ Ч. 212.

⁴⁾ Чч. 1803, 171.

⁵⁾ Ч. 1702.

Сіяли пашню, мабуть, звичайним способом — руками. Тільки р. 1827 виникла думка завести сіялку на зразок уживаної в Яготинському маєткові Репніних ¹⁾, але що з того вийшло — не знаємо.

Сіяли, як водиться, озимину й ярину, в складі таких культур: жито — озиме й ярове, пшениця — озима, ярова, арнаутка й червона, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, конопля й потрошку льону, маку та ганушу. Про структуру засіву в Диканському маєткові (з Загрядівською дачею) дасть уявлення оця таблиця:

Назва хлібів	З а с і я н о:										Усього да- ної культури			
	1801 ²⁾		1804 ²⁾		1807 ²⁾		1812 ²⁾		Разом		Чт.	Чк.		
	Чт.	Чк.	Чт.	Чк.	Чт.	Чк.	Чт.	Чк.	Чт.	Чк.				
Жита:	Озимого	819	7	656	3 ¹ / ₂	752	4	1459	4	2868	3 ¹ / ₂	3985	5 ¹ / ₂	
	Ярового			2	4	99	7	195	—	297	3			
Пшениці:	Озимої	198	2	95	—	57	4	107	—	259	4	1394	4 ¹ / ₂	
	Ярової			157	1 ¹ / ₂	124	2	150	—	431	3 ¹ / ₂			
	Арнаутки			105	4	170	1	204	—	479	5			
	Червоної			2	6	5	—	18	—	25	6			
Ячменю	203	5 ¹ / ₂	232	4	250	6	344	7	—	—	1031	6		
Вівса	334	—	277	5	254	5	353	2 ¹ / ₂	—	—	1219	4 ¹ / ₂		
Гречки	229	1	135	6 ¹ / ₂	140	6 ¹ / ₂	134	1	—	—	639	6 ¹ / ₂		
Проса	34	7 ¹ / ₂	36	5 ¹ / ₂	33	5 ¹ / ₂	61	2 ¹ / ₂	—	—	166	2 ¹ / ₂		
Гороху			7	7 ¹ / ₂	9	1	13	2 ¹ / ₂	—	—	30	2 ¹ / ₂		
Конопель			38	7 ¹ / ₂	59	5 ¹ / ₂	39	4 ¹ / ₂	—	—	132	1 ¹ / ₂		
Льону			4	2 ¹ / ₂	7	2 ¹ / ₂	3	6 ¹ / ₂	—	—	15	4		
Маку			—	5 ¹ / ₂	—	1 ¹ / ₂	—	2 ¹ / ₂	—	—	1	5 ¹ / ₂		
Ганушу			—	4	—	4	—	2	—	—	1	2		
												Разом .	8624	12 ¹ / ₂

З поданої таблиці видно, що головне місце в структурі засіву належало житові (46,2%), зокрема озимому, причому з роками засів жита збільшувався у більшій пропорції, ніж засів інших хлібних культур. На другому місці була пшениця (16,1%), зокрема арнаутка, на третьому — овес (14,1%), на четвертому — ячмінь (11,9%), на п'ятому — гречка (7,4%), на шостому — просо (1,9%), на сьомому — коноплі (1,5%), далі — горох (0,3%) і льон (0,17%), маку й ганушу сіяли зовсім мало. Як буде видно далі, така структура засіву по-

¹⁾ Ч. 227.

²⁾ Ч. 1849 (тут бракує відомостей про Загрядівську дачу).

³⁾ Ч. 1651.

⁴⁾ Ч. 250.

⁵⁾ Ч. 1031.

яснюється тим, що жито вживали на гуральництво, а вівсом і ячменем харчували худобу.

Для характеристики врожайності та вмолотності різних хлібних культур прислужиться оця таблиця:

Назва хлібів	1801 р.				1812 р.				Врожайність сам-	Умолотність з копи в пуд.
	Засіяно		Зжато кіп	Після проби сподівано зерна	Засіяно		Зжато кіп.	Після проби сподівано зерна		
	чт.	чк.			чт.	чк.				
Жита	1819	7	9676 ¹ / ₂	3748	1299	4	21121,2	8026,7	3,7	2,9
Пшениці	198	2	3059	661,6	395	—	5567,5	1197,3	3,1	1,7
Ячменю	203	5 ¹ / ₂	2512 ¹ / ₂	813,8	266	1	5937,9	1207,4	4,3	2,5
Вівса	334	—	2192	1127,2	233	2	2210,4	849,7	3,4	3,5
Проса	34	7 ¹ / ₂	1900 ¹ / ₂	548,9	49	1 ¹ / ₂	2143,5	339,1	11,2	1,8
Гречки	229	1	2815	681,2	126	5	2502,5	379,6	2,9	1,5
Разом	2815	7 ¹ / ₂	22155 ¹ / ₂	75807	2369	5 ¹ / ₂	38483	12059,8	4,7	2,3

Вищенаведена таблицю в обох своїх частинах (1801 р. й 1812 р.) ми викомбінували на підставі оригінальних документів¹⁾. Перша частина її цілком реальна, бо в оригіналі подається, скільки якого хліба (в копах і четвертях) дісталось панові і скільки (в копах) — жінцям; бракує тільки переводу кіп, що заробили їх жінці, на четверті, але це не важко зробити, знаючи умолотність панських кіп. А втім, для другої частини цієї таблиці оригінал подає тільки пайку (в копах = четвертях) самого пана; щоб вирахувати-ж усенький урожай, довелося взяти пропорції зажону з попередньої таблиці, тимчасом як насправжки вони могли бути трохи інші. Окрім того, 1801 рік був не зовсім урожайний („урожай хліба и сѣна худой“²⁾), але це компенсується тим, що 1812 р. був урожай добрий („хлібу и сѣну довольно хорошій урожай“³⁾). Звичайно, автор міг-би замінити подані таблиці на інші, може й доцільніші, але їх довелося-б препарувати з багатьох шматків, різними аргументами умотивовуючи свої статистичні операції, на що вузькі рамці цієї статті не дозволяють. Подана таблиця з можливих найпростіша своєю конструкцією і, як орієнтаційна, в загальних рисах відповідає дійсності; по деталі-ж відсилаємо читача до нашої майбутньої дисертації.

Про що-ж промовляє та таблиця? А промовляє вона за те, що врожайність у Диканському маєтку була невелика, а вмолотність копи — і ще менша. Це пояснюється, з одного боку, браком угноєння полів (ми ніде не знайшли вказівок, що воно практикувалося, тимчасом як — навпаки — є натяки, що його не було⁴⁾), а по-друге, малою

¹⁾ Ч. 1849 і 1031.

²⁾ Ч. 1855.

³⁾ Ч. 916.

⁴⁾ Ч. 171.

продуктивністю кріпацької праці: „лайдаки й п'яниці!“ — чуємо ми не від одного економа ¹⁾.

Що-до збору врожаю, то звичайно його жали, іноді (здебільшого ярину) косили ²⁾. Од старовини тут повелося, що жінці одержували з панського засіву „скопщину“ ³⁾; хоч господарний управитель англієць Месон і вважав це за шкідливе як для інтересів пана, так і самих кріпаків, проте цього звичаю викоринити не міг. Та й як його було викоринити, коли в деяких економіях Диканського маєтку (напр., Чутівській), при малій кількості робочих рук (1.217 чоловіка), так багато засівалося панського поля (1.745¹/₂ дес.), що для збору врожаю доводилося відбирати весь час у кріпаків, так що вони не мали змоги поратися біля свого власного, що призвело їх до зубожіння ⁴⁾. Тому економії доводилося бодай деяку частину врожаю й після 1812 року віддавати селянам за сніп (звичайно 3, 4 або 5), щоб вони мали собі хоч будь-який засіб до існування. Зрештою, оранку довелося таки зменшити ⁵⁾. У Диканці-ж, навпаки, через велику кількість людности й невідповідну їй — землі важко було використати її для господарських робіт, а тому частину селян з Диканьки довелося виселити на хуторі та в Херсонський маєток — Загрядівку.

У Диканським маєтку взагалі при розподілі праці (у першу чергу — що-до збору врожаю), крім випадків на зразок зазначеного (у Чутівці), досить твердо додержувано закону Павла I про триденну панщину. Тому підданська людність ділилася на дві статті, з яких одна працювала на панському полі, а друга — на власному, чергуючись що три дні. Але від 1820-х рр. в інтересах підвищення продуктивності праці почали були запроваджувати розпорядок, запозичений з саратівської вотчини Кочубеїв — організація праці десятками, який однак у Диканському маєтку не прищепився: гору взяла система акорду („уроки“), що справді дала й більшу продуктивність праці, й піднесення матеріального добробуту людности ⁶⁾.

За нормальний наділ на душу вважали 8 дес., по 2 в кожному з трьох полів та 2 дес. лугу ⁷⁾. Але були (особливо в Диканці) й безземельні, які, замість поля, наділялися якимось іншими прибутковими статтями ⁸⁾. Про вдів і сиріт дбала економія ⁹⁾, іноді коштом церковних сум ¹⁰⁾. Селянську землю вважали за їх власну, як і забудування на ній, так що коли селяни переводили до іншого маєтку, їм сплачували вартість і землі, і будівель, що на ній позалишалися ¹¹⁾.

Урожай звозили з панських ланів селянським реманентом і складали по економіях у скирди. Перемолотити їх від року до року сливе ніколи не щастило (надто в Чутівській економії): хліб у скирдах

¹⁾ Чч. 76, 1861, 447. ²⁾ Чч. 214, 76. ³⁾ Ч. 1865. ⁴⁾ Чч. 209, 214.
⁵⁾ Чч. 210 і 214, 1808. ⁶⁾ Чч. 209, 214, 1700, 226. ⁷⁾ Чч. 209 і 1702.
⁸⁾ Ч. 1702. ⁹⁾ Чч. 266 і 1842. ¹⁰⁾ Ч. 1651. ¹¹⁾ Чч. 1667 і 1827.

застоявся по кілька років, прів і псувала його мишва ¹⁾). Оця таблиця, скомбінована на підставі перелічних відомостей, дасть спромогу уявити скільки було таких залежнів:

Р о к и	Жита	Пшениці	Ячменю	Вівса	Проса	Гречки
	кіп	кіп	кіп	кіп	кіп	кіп
1801 ²⁾	1631 ^{1/2}	898	210	14 ^{1/2}	773 ^{1/2}	150
1803 ³⁾	4966	4832	1316	1026 ^{1/2}	1564	1349 ^{1/2}
1805 ⁴⁾	4619	7331	679	1374	1639	1449
1806 ⁵⁾	2033 ^{1/2}	6702	676	346	499	1508 ^{1/2}
1807 ⁶⁾	470	5774	133	638	897	1067

Великі залежні старого хліба в скирдах висували потребу ви-
найти якісь інші способи до обмолоту збіжжя, крім практикованих
від старовини (ціпами). Тому вже року 1804 проваджено переговори
з калузьким поміщиком Полторацьким про надіслання до Диканьки
молотарки ⁷⁾, але чи прибула вона сюди, а коли прибула, то яка
була з неї користь, у документах, що ми переглянули, бракує відомостей.
Знову тільки 1824 року ми зустрічаємося — і то лиш з проектом —
виписати з Москви молотарку ⁸⁾, але чи було її виписано, знов-же-таки не
знаємо. Будь-що-будь, р. 1827 чутівський управитель Клеберг знову
доводить, що молотарка страшенно потрібна ⁹⁾. Отож В. П. Кочубей і
виряджає його по неї до київського (в Таганчі) поміщика Понятовського,
що вславивсь зразковою постановою в його маєтку сільського господарства ¹⁰⁾.
Документи залишають нас на тому, що управитель чекає відповіді від
Понятовського, але чи дійшло й цим разом до здобуття самої машини,
не знати. Коли й дійшло, то справу з молотаркою треба уявляти собі так,
як це було з чотириволовими плугами: кріпаки їх скоро поламали, а
лагодити було нікому, отже доводилося чекати на вільну працю — для
кріпацьких розпорядків такий струмент був непридатний.

Віяли здебільшого по клунях лопатами. Але через те, що для цього
треба було кожного разу чекати вітру та й сама робота провадилася
кволо, то довелось пошукати машини. 1827 року в Диканці таку віяльну
машину зроблено, але на досвіді виявилось, що вона не тільки не може
вивіяти хліба з полови, ба навіть уже раз перевіяний хліб очищує
кепсько і в малій кількості. Чутівський управитель з цього приводу
радив В. П. Кочубеєві вдатися до московського винахідника Махова,
що його віялку було апробувало

¹⁾ Ч. 214. ²⁾ Ч. 1849. ³⁾ Ч. 1855. ⁴⁾ Ч. 284. ⁵⁾ Ч. 490.
⁶⁾ Ч. 247. ⁷⁾ Ч. 229. ⁸⁾ Ч. 137. ⁹⁾ Ч. 209. ¹⁰⁾ Ч. 217.

„Вольное Экономическое Общество“¹⁾). Подібну машину зробив був у Яготині кн. Репнін для свого маєтку, пообіцявши Кочубеєві надіслати її модель²⁾, але з'ясувалося, що вона добра тільки для перемелування раз уже провіяного зерна (особливо для засіву), проте не вичищує зерна з полови; до того-ж робили її великоруські майстри, а українські ще не вміли³⁾. Все-ж така віялка біля 1827 р. була зроблена в Диканці, але через цю хибу не була визнана за придатну, тому і в цій справі довелося звернутися по пораду до таганцького маєтку Понятовського⁴⁾.

Куди-ж поділися одержані від хліборобства продукти? — Частина їх споживав у самій економії всякого роду служилий люд, частина йшла на годівлю птиці й худоби, частина перероблялася для промислових цілей, а решта (пшениця-арнаутка, крупа) вивозилася на продаж. Вивозилася вона здебільшого до чорноморських портів, що їх значіння від початку ХІХ в. цінилося достатньою мірою⁵⁾. Отож, р. 1805 було послано до Херсону „изрядную“ кількість круп, а до Криму близько 600 чтв. пшениці⁶⁾; р. 1824 вивожено пшеницю до Карасубазару, де й продано — арнаутку по 18 карб., а озиму — по 17 карб. четверть на срібло⁷⁾. А втім, через збільшення хліборобства в Європі, масовий вивіз збіжжя з Єгипту (й Америки?), непорозуміння з Туреччиною й особливо через грецьку війну від 1820 р. збут збіжжя за кордон сильно був перешкоджений⁸⁾, так що вже р. 1824 кримський комісіонер Кочубея, купець Степан Амбар-Оглу повідомляв, що „за кордон вимог немає“⁹⁾. Лишалися таким чином тільки свої, внутрішні ринки: збіжжя продавалося або на місці, скупщикам¹⁰⁾, або одвозилося в Москву чи куди инде¹¹⁾. Поширення чорноморської флоти дало можливість деяку частину сільсько-господарчих продуктів, як житнє борошно, крупа, горох — постачати на завдоволення її потреб. Довідавшись про це завчасно, В. П. Кочубей попереджує свого управителя в Диканці, щоб він не прогавив нагоди й зарані наготував у можливо більшій кількості те, що визнано буде за потрібне збути (особливо крупу)¹²⁾.

Збіжжя перемелювано на економічних млинах, що з них двоє були на Ворсклі¹³⁾ та ще якийсь особливий „машиновий“ млин у Диканці¹⁴⁾. Окрім того, по селах були ще й панські вітряки¹⁵⁾, але про кількість їх, як і млинів, ми не маємо відомостей.

Про питому вагу хліборобства в прибутковому бюджеті Диканського маєтку дасть уявлення оця таблиця:

1) Ч. 1700.	2) Ч. 1809.	
2) Ч. 1809.	3) Чч. 1700, 217.	
3) Чч. 1846, 1847.	4) Чч. 227, 279.	
4) Чч. 65, 98.	5) Чч. 799, 1710.	
5) Ч. 65.	6) Ч. 97.	7) Ч. 489.
6) Ч. 1846.	8) Ч. 171.	9) Ч. 987.
7) Чч. 212, 434, 1843, 1847.		

Р о к и	Загальна сума прибутку		Прибуток з хліборобства		у %
	карб.	коп.	карб.	коп.	
1803 ¹⁾	36.604	89 ³ / ₄	2.435	21	6,6
1804 ²⁾	55.936	10	3.695	14 ¹ / ₂	6,6
1805 ³⁾	67.322	18 ³ / ₄	8.020	10 ¹ / ₂	11,9
1806 ⁴⁾	84.002	38 ³ / ₄	12.629	13 ³ / ₄	15
1807 ⁵⁾	126.099	81 ³ / ₄	11.162	04	8,7
1812 ⁶⁾	203.311	24 ³ / ₄	14.210	56 ¹ / ₂	6,9

Отже, хліборобство в Диканському маєтку не посідає й 10% загальної його прибутковості. В дійсності чисто хліборобські прибутки ще менші, ніж показано, бо до поданих цифр ми долучили й прибутки від городництва, щоб не говорити окремо в стислій статті про цю невеличку галузь сільського господарства.

Щоб покінчити з прибутками від землі, треба ще сказати декілька слів про степове господарство. Справа в тім, що маєток мав більше землі, ніж міг її зорати чи випасти своєю худобою; тому чимала частина земельної площі лежала облогами, як степ. Степ цей наймався що-року під випас; за прогін через греблі й користування водопоєм з сторонніх теж збиралися деякі суми; разом з тим за врожайних літ продавалася й частина скошеного сіна. Вирахувати точно, яке місце займало це степове господарство в загальному бюджеті — шкода праці, але абсолютні числа можна подати до уваги читачів. Ось вони:

Р о к и	Прибуток з степу		Р о к и	Прибуток з степу	
	карб.	коп.		карб.	коп.
1803	2.132	03	1806	1528	50
1804	24	—	1807	2528	20
1805	3.760	90	1812 ⁷⁾	738	95

Достаток сіна, поки ще маєток не мав стільки худоби, щоб його спожити, а покупців не було, викликав до життя одно підприємство, що існувало протягом бодай перших 12 років XIX в.: це — поштова станція ⁸⁾. Диканська економія, за врядування Месона, підрядилася утримувати Полтавську Поштову Станцію (біля 50 коней), за що одержувала гроші і з державної скарбниці, і з пасажирів (прогонні), а oprіч того жваво торгував горілкою шинок,

¹⁾ Ч. 1855.²⁾ Ч. 1868.³⁾ Ч. 284.⁴⁾ Ч. 490.⁵⁾ Ч. 247.⁶⁾ Ч. 987.⁷⁾ Цитати див. у попередньому прикладі.⁸⁾ Ч. 495.

відкритий при цій станції. Звичайно, що великих абсолютних цифр прибутковості цього підприємства не дає, але чистий прибуток з нього був чималий, як кожному видно з цієї таблиці:

Р о к и	Одержано		Витрачено		Р о к и	Одержано		Витрачено	
	карб.	коп.	карб.	коп.		карб.	коп.	карб.	коп.
1803	2.483	95	1.568	90	1806	3.180	68	Бракує відомостей	
1804	3.313	13 ¹ / ₂	1.564	66	1807	2.832	80 ¹ / ₂	1.028	23
1805	3.367	31	1.698	36 ¹ / ₂	1812 ¹)	772	37	465	—

Чи існувало це підприємство й після 1812 року, немає відомостей.

2. Гуральництво. Хліборобство було корисне для маєтку не стільки само по собі, скільки як джерело продуктів, уживаних з промисловими цілями. На першому місці тут треба поставити гуральництво. „Въ здѣшнемъ краи (писав миргородський дворянин Іван Черниш ще 1796 року) сей винный промыселъ есть самый первѣйшій и важнѣйшій не только для экономическаго переворота помѣщиковъ, но и вообще для всѣхъ хлѣбопашцовъ нужнѣйшій, поелику помѣщики иніе съ собственнаго хлѣба, а другіе немалую часть и покупая у земледѣльцовъ, винокурение производятъ; а потому какъ первіе всѣ, такъ и послѣдніе въ одномъ семъ оборотѣ хлѣба покупного продажею имѣють обополніе выгоды, помѣщики зъ сего промысла снабдѣваясь самы и семейство свое, воспитывая при томъ и дѣтей къ службѣ, въ продолженіи оной вспомагаю имъ и самы въ службѣ перебувающіе получаютъ съ того нужное снабдѣніе и домоводства своего препитаніе, земледѣлци, продавая хлѣбъ, авантажними цѣнами поощряются къ земледѣлію, снабдѣвая семейство свое нужными потребностями, и уплачивають указныя подати и другія общія надобности исправляютъ... Словомъ, для помѣщиковъ есть единственно главнѣйшая въ доходѣ хозяйственная выгода въ денежномъ переворотѣ: хлѣбопашество, винокурение и продажа вина выкуриваемаго, который переворотъ доставляетъ помѣщикамъ на необхідиміе нужды денежный доходъ, а хлѣбопашцамъ продажею хлѣба и выручкою денегъ за труды также приноситъ выгодную пользу“²).

У давній Гетьманщині кожному вільно було курити горілки, скільки мога; за Катерини II заведено в цій справі деякі обмеження, проти котрих власне й змагалось новоспечене українське дворянство в особі Черниша, але за рескриптом Катерини від 30/V 1796 року ті обмеження, на доповідь Зубова, було залишено в силі. Полягали-ж ці обмеження в тому, що на українських поміщиків які курили й продавали в межах своїх маєтків горілку, покладався невеличкий повідерний податок, а коли вони вивозили горілку за

¹) Цитати ті самі, що й до попередньої таблиці.

²) Ч. 15.

межі маєтку, то повинні були платити відкупникам по 1 карб. 20 к. за кожне вивезене відро¹⁾. Проте, здаючи горілку самим відкупникам, вони уникали цих оплат, так що зазначене обмеження не дуже пошкодило поміщицькому гуральництву.

У Диканці винокурня існувала здавна (згадується вже в духовниці полтавського полковника В. В. Кочубея від 1743 р.²⁾, тільки 1801 року її перебудовано³⁾, в Іскрівці, Кочубеївці, Баляснім і Чутувій заведено їх, здається, вже на початку XIX в.⁴⁾, причому продукція горілки збільшувалася приблизно в таких розмірах: до 1812 р. всі гуральні давали від 10 до 30 тисяч відер⁵⁾, від 1812 року — від 15 до 45 тис. відер⁶⁾, а в 1826 році проектувалося вже викурювати до 70 тис. відер⁷⁾. Гуральні згодом усе поліпшувалися, перебудовуючись „въ самомъ лучшемъ и новѣйшаго изобрѣтенія видѣ“ або „на самыхъ новыхъ началахъ“⁸⁾, устатковуючись особливими „заторными“ й „водоемными“ машинами⁹⁾ та гідрометрами¹⁰⁾. Винокурів віддавали в науку до найуспішніших підприємств цього роду (напр. Лукіна в Калужській губ.) чи виписували їх відтіль¹¹⁾. У переробку пускали і власне жито, і куповане, коли власного не вистачало чи нікому було його молотити. Оскільки переробка збіжжя, навіть купованого, була вигідніша від продажу самої сировини, можна переконатися ось з таких прикладів.

Року 1813 в одній з українських економій В. П. Кочубея (на Чернігівщині) було викурено за місяць з 992 пуд. борошна 583 відр пінної горілки; курилося з купованого хліба, пересічно по 1 карб. за пуд, що становить видаток 992 карб. Дров на одну варстать, тоб-то на 32 пуди добового затору виходило по 1½ саж.; вартість дров з приставленням на гуральню — 30 коп. хура, що їх на сажень іде від 11 до 12. Отже за місяць витрачено дров близько 45 саж. на суму до 160 карб. Робітників на гуральні було 8 чоловіка, з платнею по 25 коп. на добу, отже на місяць коло 60 карб. Винокурений майстер здобував 30 коп. на добу, а на місяць — 9 карб., та йому-ж з робітниками порційно видано біля 3 відер горілки — на 7 карб. 50 к., а з харчами всього на місяць щось із 19 карб. 50 коп. На доливку при перевозіннях треба покласти близько 15 відер, що по собівартості в 2 карб. 37 коп., становитиме 35 карб. 50 коп. Різний ремонт кубів, то-що — 25 карб. на місяць. Бочок на місяць потрібно 19 по 5 карб. бочка, що становить близько 90 карб. видатку (це однак тільки на перше обзаведення, бо при огульному продажу бочки поверталися чи замінювалися). Отже при зазначених (максимальних) видатках 583 відрі горілки коштували собі 1.382 карб. чи відро 2 карб. 37 коп.¹²⁾ Горілка-ж того року продавалася огулом по 3 карб.,

1) Ч. 24.

2) Ч. 1357.

3) Ч. 1850.

4) Чч. 229, 495, 1662, 1675, 1700, 1850.

5) Чч. 495, 777, 1605, 1715, 1843.

6) Чч. 949, 1027.

7) Ч. 480.

8) Ч. 1037, 1015.

9) Ч. 1700, 1809.

10) Ч. 1806.

11) Чч. 229, 1037, 1856, 1868.

12) Ч. 864.

а в панських шинках — по 4 карб. за відро ¹⁾. У першому випадку чистого заробітку на відрі 63 коп., в другому — 1 карб. 63 коп. (з деяким видатком на утримання шинку).

Вищенаведеного обрахунка склав С. М. Кочубей з певною тенденцією — довести, що маєток малопробитковий і мусить бути проданий; отже тут узяті максимальні витрати: це треба мати на увазі при наших дальших розрахунках. А через те, що він відноситься власне не до Диканьки, навіть не до Полтавщини, то попробуємо застосувати наведені розрахунки до тутешніх умов на іншому прикладі. Ось, напр., „Выписка, сколько назначается въ нынѣшнюю осень и зимнее время (1812 р.) выкурить по экономіямъ Диканской и Чутовской вина съ означеніемъ хлѣба экономическаго и покупного“ ²⁾:

В заводах:	Кількість робітників	Треба викурити горілки відер	На цю кількість треба хліба	
			Економічного пуд.	Купленого пуд.
В Диканським на добу 120 п. (затору)	51	10.000	9.600	8.400
В Баляснівським на добу 45 пуд. . .	16	3.000	4.300	1.500
В Чутівським на добу 100 пуд. . . .	44	7.810	13.200	3.010
В Іскрівським на добу 140 пуд. . . .	50	6.074	7.448	5.152
В Кочубейським на добу 40 пуд. . .	36	1.646	3.312	252
Разом . . .	197	28.560	37.860	18.341

Як видно з поданої виписки, на 1812 р. намічалось в Диканському маєтку викурити всього 28.560 відер горілки з 56.204 пуд. зерна (отже, відро горілки з 1,9 пуд. зерна). Пуд жита 1812 року коштував 87,5 коп. ³⁾, тому весь видаток на зерно (хоч добра половина його була своя, тоб-то меншої собівартості) становитиме 49.178 карб. 50 коп. Сажень дров тут коштував від 4 до 5 карб. — беремо пересічну цифру 4 карб. 50 коп. ⁴⁾. Узнявши пропорцію по возу дров на кожне відро чи сажень — на 12 відер ⁵⁾, будемо мати потребу на 28.560 відер горілки в 2.380 саж. дров, що коштуватиме 10.710 карб. (У дійсності значно менше, бо не скрізь палили купованими дровами). На заробітну платню робітникам і майстрам за вищенаведеним розрахунком (по 25 і 30 коп.), було витрачено 6.317 карб. 11 коп., на харчі 65 карб., на випивку 152 карб. 12 коп., на доливку 1.704 карб. 96 коп., на ремонт кубів 125 карб., на амортизацію бочок 50 карб., а разом усіх видатків 68.302 карб. 78 коп., тоб-то собівартість (максимальна) відра горілки 2 карб. 39 коп. Продажна-ж ціна горілки 1812 року була: в панських шинках 4 карб. (її тут продавалося по-над 6.500 в.), а в вільному продажу — 30 карб. 30 коп. ⁶⁾. Отже чистий заробіток з гуралень усього Диканського маєтку (крім

¹⁾ Ч. 992. ²⁾ Ч. 1031. ³⁾ Ч. 1031. ⁴⁾ Ч. 987. ⁵⁾ Ч. 933. ⁶⁾ Ч. 992.

Загрядівської дачі) 1812 року становив 26.539 карб. 2 коп., а в дійсності значно більше, бо гуральні працювали в половину на економічним збіжжі, що його собівартість значно нижча за куповане, й опалювалися здебільшого теж або власною соломою та бур'яном, або почасти — власними дровами¹⁾, та й робітники могли бути не поденні, а постійні чи строкові (отже, дешевші); отже чистий заріток на гуральництві круглою цифрою можна покладати на 30 т. карб.

Знаючи, скільки заробляли на 1 відрі (ціна горілки хиталася залежно від урожаю збіжжя, зиск-же лишався більш-менш той самий), читач може собі приблизно уявити прибуток поміщика з гуральництва, коли відомо, напр., що р. 1803 було продано горілки 15 т. відер²⁾, 1806 — по-над 20 т. відер³⁾, 1807 — біля 30 т. відер⁴⁾, з вересня 1811 р. по травень 1812 р. — 42.550 відер⁵⁾, на 1813 р. проектувалося викурити по-над 55 т. відер⁶⁾, а в 1826 р. — по-над 60 т. відер⁷⁾. Не дурно диканський управитель Месон від 1803 року писав В. П. Кочубеєві: „Тепер є про запас чимало жита, що з нього гадаю викурити 2 т. відер горілки на рік для розпродажу в Загрядівці й на сторону... ціною кожне відро по 2 карб. 50 коп., що становитиме суму 5 т. карб. Хліб-же, що його буде зужито для викурення цієї горілки, за розрахунком 500 четвертей, кожна четверть по 2 карб. 50 коп., коштуватиме всього 750 карб. Отже, з хліба, зробивши господарський оборот, можна мати „знатний“ прибуток⁸⁾.

Треба зазначити, що прибутковість гуральництва виявлялася не тільки в зиску з горілки, а і в зручній використанні узбічних продуктів, як - от барда. Отож, напр., того-ж 1812 року на барді випасалося — в Чутівці панських 70 бугаїв, 129 свиней та пригнаних з Кочубеївки 175 свиней; в Іскрівці — 37 волів, 80 свиней та за найми барди проектувалося виручити 300 карб. ⁹⁾. В 1811/12 р. за утримання на барді через зиму селянської худоби виручено 1870 карб. 32 коп. ¹⁰⁾. У прибуткових відомостях за інші роки також фігурують більші чи менші суми по цій статті. Це теж чогось варте! Ця таблиця покаже вагу гуральництва в економіці Диканського маєтку:

Роки	Продано горілки, пива, солоду й одержано за барду		% у загальній прибутковості маєтку	Роки	Продано горілки, пива, солоду й одержано за барду		% у загальній прибутковості маєтку
	Карб.	Коп.			Карб.	Коп.	
1803	15.861	18 ³ / ₄	43,3	1806	54.471	85 ³ / ₄	64,8
1804	25.776	81 ¹ / ₂	44,1	1807	96.527	92 ³ / ₄	76,5
1805	42.213	92 ¹ / ₂	62,7	1812 ¹¹⁾	144.081	93 ³ / ₄	65,4

¹⁾ Чч. 987, 1702, 1865, 1866, 1868.

²⁾ Ч. 1833.

³⁾ Ч. 495.

⁴⁾ Ч. 1715.

⁵⁾ Ч. 1027.

⁶⁾ Ч. 992.

⁷⁾ Ч. 480.

⁸⁾ Ч. 1843.

⁹⁾ Ч. 987.

¹⁰⁾ Ч. 1027.

¹¹⁾ Цитати були зазначені передніше.

Отже, більша половина прибутків від маєтку припадає на гуральництво: на ньому, можна сказати, тримавсь маєток, переводячи значну частину свого збіжжя (иноді й пшениці¹⁾) на цю промислову галузь.

3. Скотарство. Скотарство на Україні, як і гуральництво, — старовинний промисел, і в Диканському маєтку ми маємо про нього звістки від самих його початків. Отож, за зізнанням В. Л. Кочубея „лошадей у него тамъ съ 300, а быковъ и овецъ довольное число“²⁾. Справді, для скотарства по Ворсклі, Голтві, Коломаку та Орелі в межах Диканського маєтку, було багацько простору та до цього слід ще долучити Загрядівську дачу на Херсонщині, що звідомністю тяжіла до того-ж-таки маєтку. Теплими місяцями худоба випасалася на степах, а в зимові місяці годувалася почасти сіном, почасти бардою, мабуть, також зерном і, нарешті, січкою³⁾ Щоб читач наочно міг уявити собі склад, розміри й поступінний розвиток диканського скотарства (поки-що без вівчарства), подаємо оцю таблицю з даними за перші 12 літ XIX століття:

Роки	Коней		Рогатої худоби										Свиней					
	Роз'їзних	Заводських (дорослих і лошат)	Англійськ. заводу				Молдав. заводу				Прост. заводу		Сажових	Надвірних	Поросат			
			Волів ро-бочих	Бугаїв	Корів	Биків і телів	Телят	Бугаїв	Корів	Биків і телів	Телят	Бугаїв				Корів	Биків і телів	Телят
1801 (без Загр. ⁴⁾)	19	114	97	4	30	2	5	2	8	7	—	8	86	105	91	6	137	132
1807 (теж ⁵⁾) . .	52	110	132	11	60	75	45	—	26	11	—	2	88	76	7	9	354	248
У Загрядівці ⁶⁾) . .	—	84	18	2	10	9	—	—	—	—	—	1	7	11	—	—	52	66
1812 (без Загр. ⁷⁾)	19	—	247	12	73	89	66	—	—	—	—	—	89	22	71	1	188	275
У Загрядівці ⁸⁾) . .	10	222	46	24	85	135	57	—	53	25	35	—	17	15	5	—	47	67

З наведеної таблиці видно, що конярство в Диканському маєтку не відігравало хоч трохи визначної ролі. В інших документах ми не маємо навіть жадної згадки, щоб для поліпшення кінського заводу випикувано породистих жеребців або маток, і коли економії потрібні були або роз'їзні, або робочі коні, то вона сама мусіла скрізь розпитувати, де-б їх здобути⁹⁾. Що-до свинарства, то воно відіграє трохи більшу роль і виявляє тенденцію зростати, але зростають здебільша не сажові свині, а надвірні, що, звичайно, не про-

¹⁾ Ч. 987. ²⁾ Ч. 1218.

³⁾ Спочатку солома сіклася, мабуть, домашніми способами, а від 20-х років ми вже маємо вказівки про вживання для цієї мети закордонного знаряддя. Так, р. 1824 виписано з Англії дві січкарні (ч. 152), р. 1826 було вже замовлено січкарні в Одесі й Парижі, щоб порівняти їх з англійськими й зробити за ліпшим зразком у Диканці потрібну кількість цього корисного при масовому скотарстві знаряддя (ч. 97). ⁴⁾ Ч. 1849.

⁵⁾ Ч. 247. ⁶⁾ Там-же. ⁷⁾ Ч. 987. ⁸⁾ Там-же. ⁹⁾ Чч. 97, 941, 948, 1865, 1866.

мовляє за промислове значіння й цієї статті в скотарстві. Лишається, отже, тільки рогата худоба, що їй, видно надавали чималого значіння й звертали на це не аби-яку увагу.

Щоб поліпшити рогату худобу, до маєтку виписувано племінних бугаїв — між иншим і з Англії; так, року 1805 відтіль одержано „буропґаго быка ¹⁾, р. 1824 їх виписано вже двох ²⁾. Це мало збільшити прибутковість скотарства, а для її підсилення заведено ще близько 1805 року молочну ферму. На завідувача цим підприємством покликано ліфляндця; його дружина мала виробляти масло й сири, а до неї приставлено дві моторні молодіці за-для науки в цій справі ³⁾. Про розміри виробництва цієї сиряної фабрики можна судити хоча-б з того, що від 21. III по 1. IX 1812 р. вироблено на ній сиру різних гатунків (пармазанського, швейцарського, англійського й голандського) 309 пуд. і 6 хунтів ⁴⁾, але з цієї кількості 30 пуд. і 1 х. довелося відрахувати на сторону власникам 50 корів (бо економія замість умовленого числа їх — 150 — мала своїх усього 100), а половину з решти, мабуть, завідувачеві фабрикою, так що в економію фактично надійшло тільки 71 п. 5 х. ⁵⁾. За дешевини молочних продуктів це не могло дати хоч трохи значного прибутку; так, за 1811 рік уторговано всього (?) за сир 1.130 карб., а за першу полов. 1812 року — 2.023 карб. і 61½ коп. ⁶⁾. Фактично прибуток був ще менший, бо, напр., з 2.588 карб. 92 коп., уторгованих 1812 року за продаж у Петербурзі 106 пуд. 34 х. сиру, доводилося вирахувати на різні матеріали, хурщикам, за приміщення, то-що 1.123 карб. 64 коп., так що залишилося з уторгованого всього 1.465 карб. 28 коп. ⁷⁾ — це за піврічну продукцію з сотні корів! Тому дивує нас донесіння од головного управителя Сосновського в грудні 1812 року, наче-б „съ сырной фабрики доходъ превосходитъ капитальную сумму“ ⁸⁾. Не міг він перевищувати капітальної суми хоча-б уже тому, що того-ж 1812 року на купівлю самих корів у Диканці (26) та Чутівій (88) витрачено 3.155 карб. та з'їли вони сіна за зимові місяці близько 9 т. пуд. і за літо карбованців на 300, а ще службі, то-що! Того-ж-таки 1812 року довелося й зачинити сиряну фабрику, а допіру покуплених корів знову розпродати через те, що це підприємство не давало прибутку ⁹⁾.

Проте в 20-х роках сиряна фабрика знову відновлюється: виписують курляндця на завідувача ¹⁰⁾. А втім і на цей раз підприємство не було рентабельне. Причини цього з'ясовує чутівський управитель Клеберг у листі до В. П. Кочубея 1827 року ¹¹⁾; вони такі: 1) низькі ціни на масло й сир (звичайно пуд масла продавали від 8 до 9 карб., а пуд простого сиру від 60 до 80 коп.); 2) недбалість українських

¹⁾ Ч. 489.²⁾ Ч. 137.³⁾ Ч. 277.⁴⁾ Ч. 1031.⁵⁾ Там-же.⁶⁾ Ч. 1027.⁷⁾ Ч. 1031.⁸⁾ Ч. 1027.⁹⁾ Ч. 987.¹⁰⁾ Ч. 137.¹¹⁾ Ч. 1809.

селян і незнання їхнє, як треба поводитися з худобою; 3) щотижнева зміна (чергування) доїльниць, що їх частенько заступали навіть чоловіки, 4) марнування сіна. Щоб полагодити справу, управитель обіцяв доглядати за тим, щоб сіно витрачали ощадно, виписав з економії Репніних чужоземця на фермера, радив тримати племінних корів і завів постійних доїльниць на утриманні¹⁾, але й згодом фарма зробилася, мабуть, прибуткова, що стоїть у зв'язку з загальним станом скотарства на Україні за тих часів.

Через брак широкого експорту за кордон і малу місткість унутрішніх ринків скотарство в першій полов. XIX в. переживало на Україні кризу: на чому діди наживалися, на тому тепер їх унуки програвали. Року 1827 чутівський управитель Клеберг подав своєму хазяїнові цілу низку відомостей про стан скотарства (рогатого) в дорученій йому економії протягом останніх трьох літ; з них кожен може переконатися, що ця галузь господарства тепер більше шкодила, ніж давала користи²⁾. Подаємо ці відомості тільки підсумками:

На 1 травня 1827 р. в Чутівській економії було в наявності: 7 бугаїв по 100 карб., 105 корів по 40 карб., 25 биків по 35 карб., 82 телиці по 30 карб., 74 телят по 10 карб. і 223 робочі воли по 36 карб. 77 коп., а разом на суму 17.174 карб. 71 коп. Утримання цього стада коштувало:

	Карб.	Коп.
Годівля взимку — 174 скирди сіна по 90 карб. за скирду.	15.666	—
Годівля влітку — на 500 шт. по 3 карб. на рік	1.500	—
Ліки та інші дрібні видатки	300	—
Втрата від помору	3.631	23
Утримання службового персоналу — 1 личмана, 7 скотарів і 1 річки, за положенням	1.426	41 ¹ / ₄
Разом за три роки видатків	22.517	64 ¹ / ₄
Прибуток від продажу волів, корів, шкур, м'яса, масла й сиру	6.555	93 ³ / ₄
Отже втрат за 3 роки	15.961	70 ¹ / ₂

З наведеної таблиці видно, що за три роки (від травня 1824 р. по травень 1827 р.) увесь прибуток од рогатої худоби становив 6.555 карб. 93³/₄ коп., а видаток (з шкодою від мору) — 22.517 карб. 64¹/₄ коп., отже втрат на всьому підприємстві — 15.961 карб. 70¹/₂ коп. Що правда, в цей рахунок не заведено нічого за працю робочих волів, але нічого не покладено так само й на відсоток з капіталу, ні за будівлі для худоби, а ціна сіна покладена така, за яку його можна продати, проте не така, яку-б можна було здобути, повер-

¹⁾ Ч. 1808.

²⁾ Ч. 212.

нувши його на прибутковіше вівчарство. Висновок: „здѣшнее скотоводство не только не даетъ дохода, но даже требуетъ ежегодно большіе расходы“¹⁾. Навіть у тому разі, коли-б, продавши простих корів, лишити тільки англійських з відповідною кількістю бугаїв, управитель не сподівався поправити справи, бо „прокормленіє телятъ, покудова они могутъ поступать или въ коровы для приплоду, или въ рабочіе волю, здѣсь стоитъ гораздо дороже, чѣмъ покупать таковыя выросленными“²⁾. Де-ж вихід з цього становища? На нього вказує той самий управитель: знищити або бодай зменшити до крайности скотарство й збільшити вівчарство, що до нього ми оце й переходимо.

4. Вівчарство. Хоча вже за В. Л. Кочубея в Диканці було овець „довольное число“³⁾, проте початки справжнього, племінного вівчарства в Диканському маєтку належать уже початкові XIX в. (1802 р.), коли за цю справу взявсь головний управитель Месон, добре знайомий з нею ще з своєї батьківщини. Знайшовши, вступаючи до врядування Диканським маєтком, дуже небагато худоби англійської й молдаванської (та й та була дуже перемішана), а приплоду від неї — так що й ніякого, як і взагалі господарського догляду; одне слово, заставши в Диканській економії, як він сам каже, мало не зруйноване скотарство, він почав полагоджувати цю справу: спочатку розподілив рогату худобу й овець по породах, кожную окремо; потім білі вівці відіслав у Чутівку, сподіваючись, через сусідство з Карлівкою, позичити звідти кращої породи цього гатунку; простої породи овець, окрім молодняка, відіслав у Загрядівку, англійських-же і молдаванських залишив при Диканській економії, відокремивши кожную породу⁴⁾. Після цього вже почалися заходи коло збільшення вівчарства й поліпшення його племінного складу, причому степова Загрядівка спочатку вважалася за найвідповідніший терен для поширення вівчарства. Але через віддаленість Загрядівської дачі від головної економії повстала згодом думка, чи не можна пристосувати до вівчарства диканських просторів. Щоб з'ясувати цю справу, до Диканьки запрохано славнозвісного тоді таврійського вівчарозавідчика Рув'є: на-весні 1805 року по дорозі з Петербургу до Криму Рув'є завітав до Диканьки, оглянув її вгіддя і вирішив, що вони цілком придатні для племінного вівчарства. Тут-же йому заплачено від Месона завдаток 400 крб. за 8 виписаних через Рув'є з Еспанії для майбутнього заводу баранів⁵⁾. Того-ж-таки року складено план вівчарного в Диканці заводу, який відтоді й почав реалізуватися⁶⁾, поширюючись по волі й на інші села Диканської економії: Балясне, Чутівку, Іскрівку, то-що. Овець виписувано иноді за дорогу ціну (напр., 140 карб. за барана)⁷⁾, з різних місць з-за кордону:

¹⁾ Ч. 1700. ²⁾ Там-таки. ³⁾ Ч. 1218. ⁴⁾ Ч. 1861. ⁵⁾ Чч. 279, 284.
⁶⁾ Чч. 228, 276. ⁷⁾ Ч. 228.

найбільше з Молдавії та Валахії, рідше з Саксонії, Еспанії та Відня¹⁾; звичайно вони йшли на Дубосари, а звідти скарбовими чи найманими пастухами доправлялися до Загрядівки, основного розподільчого пункту Диканського маєтку²⁾. У постачанні овець Диканському маєткові брали участь такі особи, як молдавський та валахський господарі³⁾ й дук Рішельє⁴⁾; за менш визначних приставників їх були Стурдза, бар. Міллер, Рув'є й Пікте⁵⁾, що мали свої зразкові вівчарні на Басарабщині, Таврії й під Одесом. Спочатку вівці були різних пород: англійські, еспанські, молдаванські, цигейські, прості — білі й чорні, але р. 1827 вирішено, за прикладом Карлівської економії, звести їх на найвигіднішу — еспанську (бодай у Чутівській економії); для цього баранів молдаванської породи повихолощувано, а овець молдаванських злучено з еспанськими баранами⁶⁾.

Вівці, як і інша худоба, не раз страждали від різних хороб, як джума (у Загрядівці іноді й від холоду)⁷⁾, віспа леп. 1827 року, напр., по всіх диканських заводах загинуло від віспи 650 овець, і управитель ще радів, що збиток не перевищував 5% їх кількості⁸⁾. Для лікування овець спочатку запрошували казенних лікарів⁹⁾, але від 1827 року заведено власну скотолікарню в Чутівці, біля Лаврових Могил, призначивши до неї спеціального ветеринара на постійнім утриманні¹⁰⁾. За наглядачів до вівчарень теж доводилося наймати сторонніх людей (молдавани, німці), бо свої негодні були за ними ходити¹¹⁾.

Щоб дати уявлення про розмір і склад вівчарства в Диканському маєтку (з Загрядівкою) та його поступінний розвиток, наводимо таблицю (комбіновану) з різних часів у межах першої чверти XIX в. (за переліченими відомостями).

Роки	Еспанських		Цигейських		Шльонських		Молдаванських		Волоських		Простого заводу					
											Білих		Чорних			
	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець	Баранів	Овець		
1801 (без Загряд.) ¹²⁾	—	—	—	—	9	53	21	288	—	—	(всього)		64	781	мас (ти).	
1804 ¹³⁾	13	29	—	—	28	92	38	411	142	409	48	199	154	979		
1807 ¹⁴⁾	311	136	401	1045	—	60	26	592	83	158	3	51	312	891		
1812 ¹⁵⁾	1456	1787	807	1373	—	—	—	—	—	—	499	1479	6	132		

З наведеної таблиці видно, що протягом 12 літ диканське (з Загрядівкою) вівчарство помітно зростало, але не в усіх галузях: най-

¹⁾ Чч. 228, 229, 230, 133. ²⁾ Чч. 230, 285. ³⁾ Чч. 229, 232, 272, 273, 496.
⁴⁾ Чч. 275, 282. ⁵⁾ Чч. 228, 279, 275, 282, 284, 987. ⁶⁾ Ч. 1847. ⁷⁾ Ч. 971.
⁸⁾ Ч. 1809. ⁹⁾ Чч. 223, 1809. ¹⁰⁾ Чч. 1808, 1813. ¹¹⁾ Чч. 229, 230, 1702, 1809.
¹²⁾ Ч. 1849. ¹³⁾ Ч. 1651. ¹⁴⁾ Ч. 247. ¹⁵⁾ Ч. 987.

більше зростала еспанська порода, потім цигейська, нарешті, проста (білі); шльонська-ж, молдаванська та волоська й зовсім вивелися. На жаль, дальшої еволюції вівчарень Диканського маєтку ми не можемо дослідити в тім-же напрямі, але в частині, що стосується Чутівської економії, на підставі відомого нам матеріялу можна зробити ще порівняння що-до кількості. Тут матимемо такі дані: по Чутівській економії 1812 р. рахувалося овець 2.138, баранів 1.323, а 1827 р. овець 5.767, баранів 366¹⁾, що дає за 15 літ збільшення на 67,4 відсотки, причому 1827 р. не зараховані, здається, ягнятка й молоді барани (бо в документі мова про злучку), так що правдиво буде збільшення вважати відсотків на 75.

Чи використовувано молочні продукти овечого господарства, ми не знайшли вказівок: навряд чи використовувано. Овець тримали тільки за-ради вовни, знімаючи її з них по-весні. Для цього вживали ножиць, пильно вибираючи їх з найкращих зразків. Напр., 1826 року виписано для Диканьки англійські ножиці й порівнювано їх з французькими, щоб виявити, котрі кращі²⁾. Знявши з овець вовну, її сортували й перемивали. Останнє робили вже не в економії, а на Кременчуцькій фабриці, платячи по 5 карб. від пуда промитого матеріялу³⁾. Валяли вовну для хатніх потреб на економічних млинах (для цього приймали й селянську вовну⁴⁾).

Вовну звичайно збували на внутрішніх ринках — у Петербурзі, Москві, Кременчуці, Катеринославі, Одесі⁵⁾. Тільки через замішання військового часу в роках 1812/13 унутрішній ринок не міг поглинути здобутої вовни, і В. П. Кочубей вирішив надіслати транспорт її до Англії, наказавши її посортувати, запакувати в мішки й саньми довести до Петербургу. „Положивъ на мѣрѣ здѣлать сей опытъ — писав граф — я увѣренъ по крайней мѣрѣ въ томъ, что естли ничего не выиграю, то конечно, не потеряю въ сравненіи тѣхъ цѣнъ, кои нынѣ за шерсть предлагаютъ въ Москвѣ или у насъ на мѣстѣ“⁶⁾. Чи виграв, чи програв граф від цієї спроби й чи її справді реалізовано, ми не знаємо.

Скільки здобували в маєтку вовни й скільки втворювали з її продажу, читач може побачити з оцієї таблиці, що стосується 1812 року:

З економії	Еспанської		В о в н и				На суму		Примітка: Пуд еспанської вовни коштував 60 крб., цигейської — 30, а простої — 6 ⁷⁾
			Цигейської		Простої		Карб.	Коп.	
	Пуд.	Хунт.	Пуд.	Хунт.	Пуд.	Хунт.			
Диканської . . .	28	27	10	—	—	—	2020	50	
Баяннівської . . .	65	23	6	19	—	—	4128	75	
Чутівської . . .	138	10	91	19	—	—	11039	25	
Загрядівської . . .	34	30	53	36 ^{1/2)}	89	5	4237	12 ^{1/2)}	
Разом . . .	267	10	161	34 ^{1/2)}	89	5	21425	62 ^{1/2)}	

¹⁾ Чч. 987, 212. ²⁾ Ч. 97. ³⁾ Чч. 97, 1816. ⁴⁾ Чч. 1855, 248, 987.

⁵⁾ Чч. 944, 946, 1031. ⁶⁾ Ч. 1023. ⁷⁾ Чч. 946, 1031.

Взявши на увагу, що весь прибуток за 1812 рік дорівнював 203.311 карб. 86³/₄ коп.¹⁾, матимемо, що вовна в ньому становила 10,5%. Це — 1812 року, а 1803 р. прибуток від вівчарства (взагалі, не самої лиш вовни) становив 2,8% прибуткового бюджету²⁾, 1804 р. — 1,6%³⁾, 1805 — 1,3%⁴⁾, 1806 р. — 9,1%⁵⁾, 1807 р. — 2,9%⁶⁾.

5. Птахівництво. При кожній економії були свої пташарні — з кур, гусей, качок, гиндиків та лебедів. Про розміри всього диканського птахівництва дасть уявлення оця таблиця:

Р о к и	Гиндиків	Гусей	Качок	Курей	Лебедів
1801 ⁷⁾	163	269	185	596	5
1803 ⁸⁾	90	143	40	202	4
1804 ⁹⁾	123	266	78	204	4
1807 ¹⁰⁾	62	191	45	157	8
1812 ¹¹⁾	90	143	40	202	4

З поданої таблиці видно, що птахівництво в Диканськiм маетку не було розвинене. Справді, воно задовольняло тільки потреби економії, а невеличка решта продуктів, що лишалася після цього, по реалізації на ринку, давала такий мізерний прибуток, що його не варто було записувати в відомості окремою статтею: звичайно його записували разом з іншими статтями (коні, рогата худоба, свині)¹²⁾. Тільки в одному випадку ми знайшли окремий запис прибутку за продану дворову птицю — 1 карб. 50 коп.¹³⁾.

6. Ткацтво. З конопель, висіюваних на економічних ланах у невеликій кількості, прядиво віддавали кріпачкам, щоб протягом зими вони виготовили з нього відповідну кількість полотна. Згодом, щоб у більшій мірі використати жіночу працю, прядива (або ниток) ще докупали¹⁴⁾. Року 1826 вже трапляється звістка про полотняну фабрику, де виробляли „льняной и плосконной холсть, равно льняные и плосконные салфетки и ручники“, причому, після перших спроб, „теперь уже зачали прять на самопряхкахъ довольно тонко“¹⁵⁾. Вироблене полотно, задоволивши економічні потреби, продавали іноді на чималі суми, напр., 1803 року — на 988 карб. 67 коп.¹⁶⁾, 1804 р. — на 1498 карб. 10¹/₄ коп.¹⁷⁾, 1805 р. — на 643 карб. 29 коп.¹⁸⁾, 1806 р. — 1556 карб. 61³/₄ коп.¹⁹⁾, 1807 р. — 920 карб. 11¹/₂ коп.²⁰⁾,

¹⁾ Ч. 987.²⁾ Ч. 1855.³⁾ Ч. 1868.⁴⁾ Ч. 284.⁵⁾ Ч. 490.⁶⁾ Ч. 247.⁷⁾ Ч. 1849.⁸⁾ Ч. 1855.⁹⁾ Ч. 1651.¹⁰⁾ Ч. 247.¹¹⁾ Ч. 987.¹²⁾ Чч. 247, 490, 1868.¹³⁾ Ч. 1675.¹⁴⁾ Ч. 1039, 1702, 1863.¹⁵⁾ Ч. 485.¹⁶⁾ Ч. 1855.¹⁷⁾ Ч. 1868.¹⁸⁾ Ч. 284.¹⁹⁾ Ч. 490.²⁰⁾ Ч. 247.

1812 р. — 1976 карб. $63\frac{3}{4}$ коп. ¹⁾, що в цілому прибутковому бюджеті становить: $2,7\%$, $2,6\%$, $0,9\%$, $1,8\%$, $0,7\%$ і $0,9\%$.

7. Бджільництво. Ще з часів В. Л. Кочубея в Ровнях на Коломаку була пасіка, де якийсь час переховувалися дві сестри — Кочубеїха та Іскриха, втікши з батуринського ув'язнення ²⁾. На початку XIX в. ми зустрічаємо вже пасіки в кожному селі (окрім Загрядівки), котре тяжило до Диканського маєтку. Про розміри цього диканського бджільництва та його повільний розвиток дасть уявлення оця таблиця, що зробили її ми на підставі перелічних відомостей:

Р о к и	Пшів	Р о к и	Пшів
1801 ³⁾	1268	1806 ⁴⁾	1781
1803 ⁵⁾	1498	1807 ⁶⁾	1730
1804 ⁷⁾	1298	1812 ⁸⁾	1541

Продукти економічного бджільництва в вигляді меду сирця, воску, вощини й воскобоїни займають у прибутковому бюджеті Диканського маєтку не останнє місце. Так, 1803 р. за них одержано 1631 карб. $59\frac{3}{4}$ коп. ($4,4\%$ прибутків) ⁹⁾, 1804 р. — 1079 карб. 53 коп. ($1,9\%$) ¹⁰⁾, 1805 р. — 1444 карб. $74\frac{1}{2}$ коп. ($2,1\%$) ¹¹⁾, 1806 р. — 12.538 карб. $16\frac{3}{4}$ коп. ($14,9\%$) ¹²⁾, 1807 р. — 1604 карб. $13\frac{1}{2}$ коп. ($1,2\%$) ¹³⁾, нарешті, 1812 р. — 970 карб. 32 коп. ($0,4\%$) ¹⁴⁾.

8. Салітарництво в Диканському маєтку почалося ще з часів В. Л. Кочубея, який у передсмертнім заповіті згадує, що „у него же, Кочубея, въ Диканць осталось 25 куфь или болѣй селитры“ ¹⁵⁾ (чи не з того майдана на Орелі, що з нього Мазепа дозволив Іскрі 1706 р. виробляти салітри на 4 казани?) ¹⁶⁾. Проте в ці часи, що про них тут мова, на салітарництво не звертали особливої уваги, і воно не займало хоч трохи певного становища в системі диканського господарства. Власне про салітарництво ми маємо відомості з одного лиш 1812 р., коли висока (через війну) ціна на салітру спокушала багатьох українських поміщиків узятися до цього виробництва. Виявляється, що тоді в Диканці бул салітарня на 1 чи 2 казани ¹⁷⁾ та на 1813 рік проектувалося збудувати ще 1 завод у Іскрівці („селитроваренный заводъ въ Искровкѣ приготавливается, но открытие онаго будетъ по испытаніи земли: ежели окажется неудобною, то дѣйствовать не можетъ“ ¹⁸⁾). Того-ж 1812 р. за продану в Шостянський пороховий завод з Диканьки салітру (ціною пуд по 20 карб.)

¹⁾ Ч. 987. ²⁾ Ч. 1219. ³⁾ Ч. 1849. ⁴⁾ Ч. 1855. ⁵⁾ Ч. 1651.
⁶⁾ Ч. 245. ⁷⁾ Ч. 250. ⁸⁾ Ч. 987. ⁹⁾ Ч. 1855. ¹⁰⁾ Ч. 1868.
¹¹⁾ Ч. 284. ¹²⁾ Ч. 490. ¹³⁾ Ч. 247. ¹⁴⁾ Ч. 987. ¹⁵⁾ Ч. 1218.
¹⁶⁾ Чч. 424, 1521. ¹⁷⁾ Чч. 946, 948. ¹⁸⁾ Ч. 987.

здобуто 6.600 карб. ¹⁾ Більше про цю галузь виробництва ми не маємо жадних відомостей: мабуть, що, як війна закінчилася, салітарництво припинилося зовсім. Головною перешкодою до цього був брак дров ²⁾.

Почасти з тієї-ж причини не пішло й виробництво поташу, хоча тут була ще й друга, а саме брак збуту. На початку 20-х років при Чутівській економії був поташний завод, але виробленого на ньому поташу (в кількості 900 пуд.) нікуди було збути й самий завод довелося закрити вже 1822 р. ³⁾.

9. Щоб картина була повна, нам лишається ще побіжно згадати про ті прибутки, що впливали з прав поміщика на територію й людинність його маєтку. Це — оброчні, чиншові, куничні, поочкові (бджільничні), косовичні (від косарів у відході), різні штрафи, то-що. Всі ці прибутки збирали тільки грошми: про натуралії в наших документах немає жадного натяку. Про кількість цих зборів і місце їх у загальному прибутковому бюджеті Диканського маєтку дасть уявлення ця таблиця:

Р о к и	Карб.	Коп.	% бю- джету	Р о к и	Карб.	Коп.	% бю- джету
1803	3797	60	10,3	1806	530	50	0,6
1804	4239	90	7,4	1807	3690	41	2,9
1805	4099	80 ¹ / ₂	6	1812	2128	37	1 *)

Оглянувши різні галузі господарства в Диканському маєтку, ми бачимо, що складається воно з трьох власне частин: 1) земельного господарства, 2) промислових закладів, з ним звязаних, і 3) платів кріпацької людинності. З'єднавши пункт 1-й з 3-м в одну категорію земельно-домініяльних прибутків і протиставивши їм прибутки з промислових підприємств, ми можемо далі запитатися: а яка-ж сторона переважала в цьому господарстві — чи промислова, чи земельно-домініяльна? Щоб вирішити це питання, ще раз заналізуємо прибутковий бюджет. Ця операція дасть нам отаку таблицю:

Роки Прибутку	Загальна сума		У тім промисло- вого			У тім земельно- домініяльного		
	Карб.	Коп.	Карб.	Коп.	У %	Карб.	Коп.	У %
1803	36.604	89 ² / ₄	28.191	28 ¹ / ₄	77,1	8.413	58	22,9
1804	55.936	10	33.868	57	60,5	22.067	53	39,5
1805	67.322	18 ¹ / ₄	51.261	47 ¹ / ₂	76,1	16.060	70 ¹ / ₄	23,9
1806	84.002	38 ¹ / ₄	76.815	19 ² / ₄	91,4	7.187	18 ² / ₄	8,6
1807	126.099	81 ² / ₄	108.714	92 ² / ₄	86,2	17.384	69	13,8
1812	203.311	86 ² / ₄	184.695	56 ¹ / ₄	90,8	18.616	30 ² / ₄	9,2
Разом . .	573.277	24 ² / ₄	483.547	01 ¹ / ₂	84,3	89.729	99 ¹ / ₄	15,7

¹⁾ Ч. 987. ²⁾ Ч. 946. ³⁾ Ч. 1700.

⁴⁾ Цитати див. у попередніх прикладах.

З поданої таблиці видно, що промисловий прибуток до земельно-домініяльного стосувався, як 84,3 до 15,7, тоб-то велике поміщицьке господарство (оскільки можна вважати Диканський маєток за типовий) на Україні (бодай Лівобічній) уже перед війною 1812 р. було більш промислове, ніж аграрно-патріархальне. Коли до цього додати ще, що від самого початку XIX віку воно виявляло змагання і в аграрній, і в промисловій частині до машинізації, то цей висновок ще більш викристалізується. А звідси вже дуже близько до декабризму та інших проявів громадського руху й суспільної думки на Україні за першої половини XIX віку.
